

С. В. РУДНИЦЬКИЙ. КАТЕГОРІЯ «МЕХАНІЗМ» ТА ЇЇ ГНОСЕОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ОПИСУ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

На основі аналізу категорії «механізм» розглядаються її пізнавальні можливості для опису явищ і процесів суспільно-політичного життя. Розглядається співвідношення між механізмами та зв'язками, діями, методами, інститутами, нормами, системами та ін. категоріями і поняттями.

Ключові слова: методи, інститути, норми, системи.

На основе анализа категории «механизм» рассматриваются ее познавательные возможности для описания явлений и процессов общественно-политической жизни. Рассматривается соотношение между механизмами и связями, действиям, методами, институтами, нормами и системами и другими категориями и понятиями.

Ключевые слова: методы, институты, нормы, системы.

Cognitive opportunities of the category «mechanism», which can describe phenomena and processes of social and political life, are analyzed in the article. In connection with this interpretation the author examines the relationship between mechanisms and relationships, actions, methods, institutions, norms, systems, and other categories and concepts.

Key words: methods, institutions, norms, systems.

Категорія «механізм» з огляду на свою специфіку широко використовується у науках, що досліджують різноманітні явища і процеси, пов'язані з соціальною сферою – політології, соціології, філософії, економіці, правознавстві, науці державного управління та ін. За її допомогою описують, зокрема, формування і реалізацію різних напрямків державної політики, вплив груп інтересів на державну політику, соціальні дії та реалізацію права, регулювання трудових відносин і трудової поведінки, самореалізацію особистості, легітимацію політичних інститутів, забезпечення економічної безпеки країни, державне управління розвитком курортів, регулювання земельних відносин та багато іншого.

Використання категорії «механізм» у філософії, соціології, правознавстві, політології і науці державного управління проаналізовано автором у окремих статтях. Встановлено, що механізми почали привертати увагу вітчизняних правознавців з 60-х років ХХ ст.¹, вказана категорія стала базовим елементом ряду соціологічних шкіл². Традиції механістичного підходу склалися у соціальній філософії³, не кажучи вже про науку державного управління, в якій сформувалися окремі підходи до її визначення⁴. На думку автора, у політології механістичний підхід менш розповсюджений, ніж інституціональний чи системний, хоча сама категорія використовується часто. Звертає на себе увагу факт розбіжностей між галузями наук і окремими авторами у її змістовному наповненні, що відповідно викликає проблеми у встановленні співвідношення між нею і іншими категоріями, зокрема такими як норми, методи, форми і засоби, інститути та ін., що ускладнює проблему застосування механістичного підходу для пояснення явищ і процесів, що відбуваються у соціальній і політичній сферах.

Виходячи із зазначеного, метою даної статті є узагальнення підходів до визначення даної категорії, авторська пропозиція її розуміння і, відповідно, пропозиція

© РУДНИЦЬКИЙ *Сергей Владиславович* – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

встановлення співвідношень між нею та іншими категоріями з огляду на можливість її застосування для пояснення явищ суспільно-політичного життя.

Ключовим у даному випадку є питання про змістовне наповнення категорії. Якщо узагальнити існуючі підходи, то під механізмом розуміють складний пристрій, що включає певні елементи; дію або комплекс дій (процедуру змін, послідовність етапів); взаємодію елементів; систему (комплекс) засобів. В науці державного управління відповідно склалися вже структурно-статичний (структурно-організаційний) і функціонально-динамічний (структурно-функціональний) підходи до розуміння механізму, які можна назвати ще змістовним і діяльнісним, або, використовуючи політологічний дискурс - системним і структурно-функціональним. Існують також визначення, які поєднують вищезазначені розуміння механізму (так, за В. Муляром, механізм – це структура, а також схема руху цієї структури⁵).

Заглиблюючись у дану проблематику, слід звернутися до первинного значення слова. Грецьке «*mechane*» означало «зброю», «машину». На сьогодні «механізм» означає пристрій для передачі і перетворення рухів, що являє собою систему тіл (ланок), в якій рух одного чи декількох тіл (провідних) викликає певні рухи певних тіл системи; внутрішній пристрій, система чогось, наприклад державний механізм управління; сукупність станів і процесів, з яких складається якийсь фізичне, хімічне, фізіологічне, економічне, психологічне та ін. явище, наприклад, механізм мислення⁶.

Багатоманітність трактувань пояснюється перенесенням слова з механіки до інших наук, зокрема суспільно орієнтованих. В механіці, науці про рух тіл, слово механізм позначає пристрій, що передає і перетворює рух і у зв'язку з цим складається з певних ланок, при чому рух одного чи декількох тіл викликає рух решти тіл (ланок). На «вхід» механізму подають енергію одного виду, рух одного типу, коливання однієї природи і т. п., а на «виході» отримують енергію іншого виду, рух іншого типу, коливання іншої природи, іншими словами, механізм переказує і перетворює⁷. Існує багато переносів поняття «механізм» на інші сфери, оскільки функції передачі і перетворення можна знайти у багатьох з них⁸, у тому числі - на сфері вивчення соціальних явищ⁹. Однак всі їх можна представити як щось, що має «вхід», де ми маємо справу з чимось одним, і «вихід», де представлено щось інше.

Варто погодитися з думкою В. Гуляєва про те, що поняття фізичного світу не можуть беззастережно застосовуватися до соціального світу, але не варто також відкидати суто механістичного розуміння механізму¹⁰. Керуючись цим твердженням, автор пропонує при описі явищ суспільно-політичного життя виходити з розуміння механізму як складного пристрою, що являє собою систему ланок, в якому рух однієї чи декількох ланок викликає певні рухи інших ланок механізму.

Якщо прийняти дане положення за основу, то як тоді встановити співвідношення з діями і зв'язками, які часто трактуються як сам механізм? На думку автора, дії і зв'язки є конститутивною ознакою механізму, але не є самим механізмом – діяти і мати зв'язки може те, що має змістовне наповнення, тобто сам механізм. Трактування механізму як дій чи зв'язків становить не опис механізму, а опис зв'язків між його елементами або опис його діяльності, іншими словами, це аспекти його аналізу. З іншого боку, неврахування дій і зв'язків при твердженні, чи щось є механізмом, або щось механізмом не є, буде мати методологічний недолік - без здатності діяти і зв'язків між складовими замість механізму ми будемо мати набір деталей, які не є механізмом. Слушно видається думка Т. Заславської і Р. Ривкіної про те, що при описі механізму потрібно враховувати

вивчення окремих елементів механізму і механізму у цілому; окремих елементів і їх взаємозв'язків; окремих елементів і складної системи; стану механізму і його динаміки; функцій і дисфункцій; дисфункцій і їхніх причин¹¹. У цьому місці варто звернути увагу на думку М. Паламарчука про те, що повторюваність (принципова можливість для відповідного учасника чи учасників здійснювати подібні дії у майбутньому) є конститутивною ознакою механізму¹².

Наступним питанням, що вимагає розгляду, є суперечності стосовно трактування механізму як вузької (інколи її називають терміном¹³ або широкої (слугує для опису цілісного соціального феномену¹⁴) категорії. У цьому випадку варто погодитися з думкою Т. Заславської про те, що чим складніший соціальний процес, тим складнішим є механізм, що його регулює¹⁵ і у випадку явищ суспільно-політичного життя слід говорити про широкий зміст даної категорії.

Призначенням механізму є перетворення чогось у щось - правової матерії в узгоджену діяльність людей, які зазнають впливу права¹⁶, правових норм як декларативних приписів – у реальну практику суспільного життя¹⁷; соціальної дії чи ситуації - в нове соціальне явище, новий соціальний процес чи новий стан¹⁸; нормативності права - в упорядкованість суспільних відносин¹⁹ та ін. З призначення механізму виникає така його особливість, як наявність входу і виходу: так, на «вході» політичного механізму існують потреби суспільства, а на «виході» – політичний процес, покликаний їх задовольнити²⁰.

З властивості механізму перетворювати щось на вході в щось на виході виникає його трактування як знаряддя (інструмента) для змін. Варто погодитися з цією думкою, але потрібно звернути увагу на факт, що це специфічне знаряддя – не кожне знаряддя (інструмент) є механізмом (знаряддя є і пневматичний молоток і просто молоток, але лише перший є механізмом).

Варто прийняти положення багатьох дослідників стосовно існування двох типів механізмів у системах, здатних до самоорганізації – механізмів самоорганізації, що виникли спонтанно і механізмів організації, що створені свідомо²¹, причому механізми, що виникли спонтанно, погано піддаються регулюванню²², первинними є самоорганізаційні механізми²³, хоча дії лише самоорганізаційних механізмів не здатні регулювати соціум і погодити існуючі у ньому суперечності²⁴. Історично першими з'являються самоорганізаційні механізми, а в демократичних політичних режимах процеси організації виступають як складові процесів самоорганізації²⁵. Варто також підкреслити, що через складність процесів, що відбуваються у самому соціумі, неможливо скласти вичерпний перелік механізмів соціальної самоорганізації²⁶.

Важливим є питання про співвідношення механізмів і норм. Багато дослідників вважає, що норми – це ланка механізму²⁷, одночасно з цим говорить про те, що норми (закони) встановлюють механізми²⁸. Є спроби підійти до трактування норм і механізмів іншим шляхом. Так, О.Ф. Скаун називає норми права зовнішніми частинами механізму правового виховання²⁹ або погоджується з тим, що норма права – це елемент і нормативна основа механізму (у даному випадку – правового регулювання)³⁰. На думку автора, якщо ми говоримо про норми, що встановлюють механізм, то вони знаходяться на зовні механізму, і відповідно, не є його складовою. Складнішим є питання про норми, що є складовими соціальних інститутів (про співвідношення механізмів та інститутів ще буде йти мова).

З огляду на те, що часто в описі суспільно-політичної дійсності категорія «механізм» заміщає категорію «інститут» або навпаки (механізм діалогу й інститут діалогу), варто розглянути співвідношення між механізмами та інститутами. На думку соціологів, кожний повторюваний вид діяльності або соціальний про-

цес інституалізується³¹. Так, на думку Т. Заславської, нова соціальна поведінка з початку не сприймається, але у зв'язку з тим, що вона веде до успіху, її починають засвоювати інші індивіди, нові практики починають домінувати і витісняють старі, таким чином закінчується перетворення соціального інституту³², про інституалізацію як надання взаємодії стабільності завдяки виробленню її норм писав також Т. Парсонс³³. Отже, складовими механізмів можуть бути і соціальні інститути, і інститути політичної системи в їх політологічному розумінні³⁴.

Повертаючись до твердження про те, що механізм є широкою категорією, потрібно розглянути питання про співвідношення категорій «механізм» і «система». Слід погодитися з тим, що «механізм» – це цілісна, збірна і системна категорія³⁵. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник вважають, що кожний механізм – це високоорганізована система, яка характеризується єдністю елементів, що перебувають у певних зв'язках і відносинах між собою, характеризують сутність об'єкта як ціле і відносно незалежне зовні явище³⁶, причому ці компоненти мають ієрархічний характер³⁷. З іншого боку, варто пам'ятати про те, що механізми можуть бути у свою чергу складовими системи, в якій вони виконують з огляду на свою специфіку певну функцію³⁸. Таким чином, механізми мають системний характер, але, в свою чергу, можуть бути елементами більш складної системи.

В ієрархічній і складній структурі механізму зазвичай виділяють головну ланку (головний елемент, блок) чи серце механізму³⁹ ланки механізму можуть мати формальний і неформальний характер⁴⁰, можуть бути представлені закордонними і вітчизняними акторами⁴¹. Дія механізму має дискретний (перервний) характер⁴², соціальні механізми інерційні⁴³.

Повторюваність і дискретність дій механізмів вимагає встановлення співвідношення між механізмом, процесом, етапами (стадіями) і процедурами. У цьому випадку також варто звернутися до напрацювань інших суспільно орієнтованих наук. Так, О.Ф. Скакун вважає, що в процесі правового регулювання перша стадія об'єктивується у відповідному законі, друга починається після звернення громадянина С. до відповідної установи з певним проханням, а наступна стадія механізму правового регулювання (застосування санкцій правової норми) виникає лише у випадках неправомірної поведінки суб'єкта⁴⁴. Деякі представники економічної науки, які трактують механізм як послідовність процесів і етапів, вважають, що механізм (у даному випадку – банкрутства) – це послідовність процесів і етапів, відповідних процедур та інструментів, причому процес складається з етапів, а етапи включають певні процедури, кожна з яких обумовлює наступний етап⁴⁵. Представники науки державного управління, зокрема Н. Нижник, Г. Леліков і С. Мосов вважають, що процес розпадається на етапи, а механізм – це сукупність дій, яка забезпечує здійснення етапів⁴⁶.

Якщо трактувати механізм як пристрій, а саму категорію вважати широкою, що автор вважає за доцільне при описі явищ суспільно-політичної дійсності, то не можна погодитися з деякими вище наведеними твердженнями. Але варто спробувати встановити співвідношення між механізмом і вказаними категоріями. На думку автора, механізм має діяльнісний, отже, процесуальний характер, при чому можна прийняти, що процес дії механізму розпадається на етапи (стадії). Системність категорії нашоєвхує на думку про те, що кожен етап дії механізму обумовлює наступний, а з точки зору агрегатного аспекту аналізу – приводить в рух одну з наступних можливих складових механізму (підмеханізмів, ланок, елементів), що знаходяться у механізмі, або не приводить жодної (так як у випадку із застосуванням санкцій правової норми).

Після розгляду співвідношення механізму та інших категорій і понять варто

звернутися до розгляду співвідношення між механізмами та методами і засобами, які дуже часто вважають складовими механізму. Метод як щось, що постійно застосовується в певній ситуації, може входити у механізм, але в цьому випадку його краще називати інститутом у соціологічному розумінні цього слова. Натомість при встановленні співвідношення між механізмами і засобами варто наголосити на тому, що сам механізм є знаряддям (інструментом), а отже, в широкому розумінні – засобом для змін. З іншого боку, засоби, що вважаються складовими механізму, краще окреслити як ресурси – поняття, що має широке застосування у політології. Наявність або відсутність ресурсів суттєво впливає на якість функціонування механізму або спричиняє його дисфункцію, але, на думку автора, самі ресурси у механізм не входять, так само як пальне не є частиною механізму двигуна, хоча працювати без нього не може.

Наприкінці розгляду питання варто звернути увагу на те, що на діяльність механізму впливає зовнішнє оточення (середовище, в якому він діє) – політичний режим чи політична система, стан політичної культури суспільства, економічна ситуація і т.п. Крім цього, потрібно звернути увагу на проблеми, які можуть виникнути при встановленні складу механізму, зокрема на питання про те, який механізм є підмеханізмом механізму, а який слід вважати окремим механізмом. Так, О.Ф. Скақун вважає механізм правового регулювання складовою частиною механізму соціального регулювання⁴⁷, а А.М. Колодій та А.Ю. Олійник виділяють юридичний, психологічний і соціальний механізми реалізації суб'єктивних прав⁴⁸. Якщо говорити про окремі механізми, що діють у певній сфері (або підмеханізми механізмів), то потрібно звернути увагу на думку про комплексність їх дій - недоліки одного з механізмів здатні порушити нормальне функціонування інших⁴⁹. У такому випадку можна говорити про дисфункцію механізму (його номінальний характер), яка не тотожна відсутності механізму як такого.

Отже, категорія «механізм» з огляду на свою специфіку має значні пізнавальні можливості для опису явищ і процесів суспільно-політичного життя. Її застосування ускладнює неоднозначне трактування у суспільно орієнтованих науках, зокрема політології, соціології, правових науках, науці державного управління та інших. Оскільки суспільно-політична дійсність є складним явищем, то при механістичному підході до її опису автор пропонує трактувати «механізм» як широку, системну і цілісну категорію. Не хestуючи напрацювань інших авторів і відповідних підходів, при встановленні її змісту, автор вважає за доцільне врахувати первинне механістичне розуміння цього слова і трактувати «механізм» як складний пристрій, що являє собою систему ланок, в якому рух одного чи декількох ланок викликає певні рухи інших ланок механізму, а дії і зв'язки вважати його конститутивною ознакою, причому важливе значення має повторюваність дій (принципова можливість для відповідного учасника чи учасників здійснювати подібні дії у майбутньому).

Призначення механізму полягає у перетворенні сигналів (потреб, інтересів, соціальних дій), що поступають на «вхід» механізму в результати на «виході» (дії, рішення, норми, інші соціальні дії). Механізми є складними (ієрархізованими) знаряддями для змін, що виникають самостійно і створюються свідомо, причому у останньому випадку норми, що їх встановлюють, на думку автора, до самого механізму не входять, натомість можуть входити соціальні інститути та інститути політичної системи. У зв'язку зі складністю й ієрархічністю, механізми мають системний характер, але, у свою чергу, можуть бути складовими іншої системи. В механізмах існує головний елемент, вони характеризуються дискретністю дій, які розпадаються на етапи, при чому кожен етап дії механізму обумовлює наступ-

ний, вмикаючи одну з наступних можливих складових механізму. Автор пропонує замінити методи як складові механізму, що використовуються постійно, поняттям «інститути», а засоби – поняттям «ресурси», які суттєво впливають на якість функціонування механізму або спричиняють його дисфункцію (що не є тотожним наявності чи відсутності механізму), але не є складовою механізму як такого.

1. *Александров Н.Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с. 2. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2004. – С. 199. 3. *Муляр В.І.* Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖГП. – 1997. – С. 107-108. 4. *Федчишин С.А.* Механізм управління закордонними справами України (до визначення поняття) // Державне управління та місцеве самоврядування: Тези X Міжнар. наук. конгресу, 26 березня 2010 р. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. – С. 144-145. 5. *Муляр В.І.* Цит. праця. – С. 107. 6. *Позняк Д.В.* Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії: Дис. ... канд. псих. наук. – К., 2004. – 259 с.; *Ниженник Н., Леліков Г., Мосов С.* Про співвідношення категорій «процес» і «механізм» та їх використання в управлінській діяльності органів виконавчої влади // Вісник державної служби України – 2001. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guds.gov.ua/control/uk/> 7. *Гуляев В.В.* Социальные механизмы предупреждения и разрешения социально-трудовых конфликтов: Дис. ... канд. соц. наук. – К., 2004. – С. 57. 8. Там же. – С. 57-58. 9. *Нестеренко Г.О.* Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми: Дис. ... докт. філос. наук. – К., 2008. – С. 147. 10. *Гуляев В.В.* Цит. работа. – С. 66-67. 11. *Заславская Т.И., Рывкина Р.В.* Экономическая социология: исторические предпосылки и объект изучения. // Экономическая социология – перестройка. – М.: Прогресс, 1989. – С. 30; *Гаевський Б.А., Ребкало В.А., Туленков М.В.* Політичне управління: Навч. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 96. 12. *Паламарчук М.О.* Ефективність механізмів народовладдя як основа внутрішньополітичної безпеки України: Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007. – С. 28. 13. *Жукевич В.* Механізм взаємодії явних і неявних принципів права // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 47. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2010. – С. 66-71; *Євчук О.* Механізм адміністративно-правового регулювання охоронної діяльності // Держава і право: Зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – Вип. 47. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2010. – С. 255-258. 14. *Заславская Т.И.* Цит. работа. – С. 199. 15. Там же. – С. 200. 16. *Орзих М.Ф.* Право и личность: Вопросы теории правового воздействия на личность социалистического общества. – К.: Одесса: Вища школа, 1978. – С. 67. 17. *Волинка К.Г.* Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000. – С. 21. 18. *Гуляев В.В.* Цит. работа. – С. 73. 19. *Механізм правового регулювання / Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1751.html> 20. *Чеканова Т.Д.* Взаємодія адміністративних та політичних механізмів у системі управління охороною здоров'я: Дис. ... канд. наук з держ. управління. – Одеса, 2008. – С. 136. 21. *Косалс Л.Я.* Социальный механизм инновационных процессов. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1989. – С. 154; *Пилипенко В.Е.* Социальная регуляция трудового поведения (социологический аспект). – К., 1993. – С. 22; *Нестеренко Г.О.* Цит. праця. – С. 147. 22. *Пилипенко В.Е. Пилипенко В.Е.* Цит. работа. – С. 22. 23. *Заславская Т.И.* Цит. работа. – С. 200. 24. *Туленков М.В.* Організаційна взаємодія в соціальному управлінні: Дис. ... докт. соц. наук. – К., 2009. – С. 277, 304-305. 25. *Нестеренко Г.О.* Цит. праця. – С. 147-150. 26. Там само. – С. 153. 27. *Пугачев В.П., Соловьев А.С.* Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2004. – С. 106; *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002. – С. 167. 28. *Шляхтун П.П.* Цит. праця. – С. 300. 29. *Система і механізм правового виховання. Правова вихованість /*

Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-51.html>

30. *Механізм правового регулювання* / Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник.

31. *Гуляев В.В.* Цит. работа. – С. 82. **32.** *Заславская Т.И.* Цит. работа. – С. 201-202. **33.** *Тернер Дж.* Структура социологической теории. – М.: Прогресс, 1985. – С. 67-71. **34.** *Чеканова Т.Д.* Цит. праця. – С. 137. **35.** *Муляр В.І.* Цит. праця. – С. 110; *Волинка К.Г.* Цит. праця. – С. 22. **36.** *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 219. **37.** *Механізм держави* / Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. [Електронний ресурс]. – Х.: Консум, 2001. – 656 с. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1570.html>

38. *Гуляев В.В.* Цит. работа. – С. 63. **39.** *Найман О.Я.* Механізм підтримання міжнародного миру та протидії шовінізму в Україні // За міжнародну злагоду проти шовінізму та екстремізму: Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 8-9 жовтня 1993. – К., 1995. – С. 28; *Заславська Т.И.* Цит. работа. – С. 203-204. **40.** *Дегтярев А.А.* Основы политической теории: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое о-во». – М.: Высш. шк., 1998. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://politics.ellib.org.ua/pages-38.html>

41. *Заславська Т.И.* Цит. работа. – С. 210. **42.** *Шляхтун П.П.* Цит. праця. – С. 244. **43.** *Заславська Т.И.* Цит. работа. – С. 200. **44.** *Стадії механізму правового регулювання* / Скаун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1754.html>

45. *Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І.* Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. – Т. 1 / За ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – С. 495. **46.** *Нижник Н., Лелікова Г., Мосов С.* Цит. праця. **47.** *Механізм правового регулювання.* **48.** *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Цит. праця. **49.** *Паламарчук М.О.* Цит. праця. – С. 30.